

Історія релігії

УДК 2,27,271

Олександр Саган

КОНСТИТУЮВАННЯ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ УКРАЇНИ ЯК ЧИННИК ЗМІНИ КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНОЇ ПАРАДИГМИ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Oleksandr Sagan

CONSTITUTING OF THE UKRAINIAN ORTHODOX CHURCH
AS A FACTOR IN CHANGING THE CULTURAL-CIVILIZATIONAL
PARADIGM OF INDEPENDENT UKRAINE.

Анотація. У статті розглянуто тісний зв'язок між зменшенням впливу Московського патріархату на суспільно-політичні процеси в Україні та відновленням українського культурно-цивілізаційного простору. А саме – поступове позбавлення православних віруючих проявів постімперського синдрому, зокрема установок, уявлень, поведінкових моделей тощо, пов'язаних із перебуванням українців у складі іншомовної та чужої (азійської) за ментальністю й культурою імперії. Зазначено, що отримання православними віруючими України Томосу про визнання автокефалії і конституювання Православної Церкви України (ПЦУ) позитивно впливає не лише на розвиток самої ПЦУ (ріст рівня богослів'я, міжцерковних комунікацій, онаціональнення як культу, так і обрядових форм тощо), але й рівня патріотизму, відновлення і розвитку україномовного середовища, архетипних традицій, обрядів, пове-

дінкових моделей тощо. Все це, у підсумку, сприяє українському поступу від азійської до європейської культурно-цивілізаційної моделі.

Ключові слова: культурно-цивілізаційний простір, Православна Церква України, конституювання, УПЦ Московського патріархату, постімперський синдром.

Abstract: *The article deals with the close link between the diminishing influence of the Moscow Patriarchate on social and political processes in Ukraine and the restoration of the Ukrainian cultural and civilizational space. Namely, the gradual deprivation of Orthodox believers of the post-imperial syndrome, including attitudes, perceptions, behavioral models, etc., associated with the stay of Ukrainians in the foreign-language and other people's (Asian) mentality and culture of the empire. It is noted that the receipt of the Tomos on recognition of autocephaly and the constitution of the Orthodox Church of Ukraine (OCU) by Orthodox believers of Ukraine has a positive impact not only on the development of the OCU itself (increase in the level of theology, international and intra-Ukrainian inter-church communications, nationalization of both the cult and some Orthodox ceremonial forms, etc.), but also the level of patriotism, restoration and development of the Ukrainian-speaking environment, archetypal traditions, rituals, behavior models, etc. The conclusion is about the religious aspect of promoting Ukrainian development from the Asian to the European cultural and civilizational model.*

Keywords. *Cultural and civilizational space, Orthodox Church of Ukraine, constituting, UOC of Moscow Patriarchate, post-imperial syndrome.*

Актуальність. Процеси, пов'язані з отриманням православними віруючими України Томосу і конституювання Православної Церкви України (ПЦУ), ще не отримали достатнього аналітичного осмислення в науковій (передусім у богословській, філософській, релігієзнавчій, історичній, історіософській тощо) літературі. Відтак залишається певний простір для маніпуляцій та відвертих спекуляцій з боку противників визнання автокефального статусу православ'я в Україні, які відстоюють ідею подальшого домінування тут Мо-

сковського патріархату, а, відтак – російську культурно-цивілізаційну парадигму.

Ми повинні бути свідомими того, що проблема конституювання ПЦ України має кілька аспектів розгляду. Передусім йдеться про питання необхідності (об'єктивного характеру) зміни внутрішньоцерковного життя ПЦ України (обрядово-культува сфера, богослів'я, освітній процес тощо), а також перетворення ПЦУ в суб'єкта міжправославних відносин (вплив на еклезіологічний, організаційний, інституційний та інші рівні). Ці питання потребують окремого теоретичного осмислення, передусім кліриками ПЦУ, оскільки саме від останніх залежатиме практичне втілення напрацьованих ідей та методик. Іншим, не менш важливим блоком, є характеристика об'єктивно-суб'єктивного характеру змін у суспільно-політичному житті України під впливом його нової складової – визнаної ПЦ України. А саме – поступова відмова від домінування тут установок, уявлень, поведінкових моделей тощо, пов'язаних із перебуванням українців у складі іншомовної та чужої за ментальністю й культурою імперії. Фактично йдеться не лише про позбавлення постімперського синдрому (який значною мірою властивий жителям деяких регіонів нинішньої України), але й про повернення чи відновлення українського культурно-цивілізаційного простору.

Метою статті є аналіз змін (що відбуваються і очікуваних) сучасних тенденцій розвитку суспільно-політичного життя України в умовах нових державно-церковних реалій, сформованих отриманням українськими православними віруючими Томосу про автокефалію і зміни статусу УПЦ МП в умовах, коли 43% громадян країни підтримують конституювання ПЦУ (і ця тенденція має позитивну динаміку) і лише 22% – виступають проти помісності [Динаміка]. Такий аналіз можливий через осмислення появи Помісної Православної Церкви в Україні як процесу її конституювання, а також означення наявних в Україні проблем, які може виріши-

ти, вже вирішує чи, принаймні, актуалізує процес становлення визнаної автокефалії.

Постановка проблеми. Необхідність зміни культурно-цивілізаційної парадигми в умовах постколоніальної України (часи незалежності) потребує не лише теоретичного усвідомлення проблеми, але й реальних кроків, спрямованих на її вирішення. Відтак українська історіографія потребує подальшого усвідомлення того факту, що УПЦ Московського патріархату є одним із головних «якорів» збереження колоніальної/постколоніальної свідомості жителів України. Йдеться не лише про пряму пропаганду цінностей «руського міра» чи ностальгії за «триединою Руссю», але й закріплення у свідомості української нації ідей неповноцінності, меншовартості чи штучності існування. На фоні означеного потребує подальшого аналізу вплив процесів, пов'язаних із конституюванням ПЦУ, на культурно-цивілізаційний простір незалежної України.

Наукова новизна. Доведено, що в Україні відбувається процес не створення, а саме конституювання ПЦУ (актуалізація потенційних можливостей православ'я в Україні, вихід його на якісно новий рівень розвитку тощо). Цей процес є важливим і донедавна лише частково задіяним (у діяльності проукраїнських православних церков) чинником відродження української (у етнічному та політичному її значеннях) нації. Відтак у статті доведено, що реалізований крок до усамостворення ПЦУ та її всеправославного визнання є важливим кроком і до зміни цивілізаційної парадигми в Україні, а саме повернення її до європейського вектору розвитку.

Аналіз досліджень і публікацій з тематики. Питаннями особливостей розвитку автокефальних процесів в Україні, що вплинули на становлення ПЦУ, займалися достатньо багато релігієзнавців та богословів. Серед них відзначимо праці Антуана Аржаковського [Аржаковський 2017], архимандрита Кирила Говоруна [Говорун 2018], диякона Миколи Денисенка [Денисенко 2017], митрополита Олександра Дра-

бинко [Драбинко 2018], С.Здіорука [Здіорук 2008; Здіорук, Саган 2008], А.Колодного [Колодний 2013; Колодний 1995], О.Сагана [Саган 2017; Саган 2019], Ю.Чорноморця [Чорноморець 2015] та багатьох інших дослідників, які відзначали необхідність як становлення української православної автокефалії, так і важливість її визнання для подальшого становлення української державності й формування відповідного культурно-цивілізаційного простору. Цим авторам опонують низка кліриків та публіцистів промосковської орієнтації. Йдеться переважно про публіцистичні статті о.Миколая Данилевича [Данилевич 2015], доробок журналістів сайтів УПЦ МП [Українська Православна Церква] та сайтів біляцерковних організацій на кшталт «Союзу православних журналістів» [Союз православних журналістів]. Всі вони намагаються довести єдність церковної історії в Україні та Московії/Росії, історичну та церковну закономірність домінування Московського патріархату в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Нинішній процес становлення ПЦУ доцільніше означувати терміном «конституювання», а не «створення», оскільки наразі не йдеться про організацію чи появу того, що раніше не існувало. До 15.12.2018 в Україні існувало декілька православних Церков (УПЦ МП, УПЦ КП та УАПЦ), які мали достатньо розгалужену структуру, ієрархію та багато вірних. Проте жодна із них не була визнана іншими помісними церквами, а, відтак, вони знаходилися поза розвитком міжправославних процесів Вселенського православ'я (зазначимо, що існує хибна думка про те, що УЦП МП ніби «визнана» іншими православними церквами – жодного документу про це не існує, а згадане «визнання», яке активно пропагується самими ж представниками УПЦ МП, стосується лише того факту, що інші помісні православні церкви визнають їх структурним підрозділом Московського патріархату, як це й є відповідно до розділу X Статуту Руської/Російської православної церкви). У такому разі, вважаємо, логічнішим було б означувати

становлення ПЦУ саме як «конституювання». Цей термін використовується багатьма галузями наук у таких базових значеннях: «установлювати», «визначати склад, зміст чогонебудь» [Словник 1973: 266]. У юриспруденції цей термін вживається для характеристики процесу надання законної сили тому чи іншому явищу (новоствореній організації, акту тощо). У філософському розумінні «конституювання» означає «розгортання нових горизонтів» чи «актуалізацію потенційних можливостей» [Конституювання].

У такому разі ПЦУ «утверджується», тобто «конститується» («отримує законну силу») у Вселенському православ'ї, а, відтак, актуалізує потенційні можливості православ'я в Україні, виводять його на нові рівні розвитку. Окрім того, конституювання дозволяє уникнути сприйняття подальшого розвитку ПЦУ як механічного об'єднання УАПЦ, УПЦ КП із частиною УПЦ МП. Адже йдеться не лише про злиття структур, але й про нові сенси, які досягаються таким об'єднанням.

В чому ці сенси? Передусім у наповненні православ'я в Україні новими формами роботи із вірянами, осмисленні помісності як важливої складової державотворення і націєтворення, адже розгортаються нові горизонти у етнозберігаючому, ментально формуючому аспектах тощо. Маркерами цих сенсів могли б бути такі складові: підвищення рівня богословських напрацювань та їх відхід від московських матриць; входження українських православних інституцій у систему міжправославних органів Вселенського православ'я; зняття протистояння одновірців та призупинення процесу втрачання вірних; покращення місіонерської та просвітницької роботи; застосування нових форм оцерковлення та виховання молоді; участь у міжправославному (між християнському) пошуку нових еклезіологічних підходів до вирішення нагальних церковних і суспільних проблем сучасності; «онаціональнення» як культу, так і деяких обрядових форм (передусім відмова від нав'язаних із Московії і не властивих

українській ментальності обрядів, архітектурних форм, музичних чи образотворчих привнесень тощо); зростання рівня національної свідомості у кліриків та вірян тощо.

Який механізм впливу ПЦУ на розвиток суспільно-політичного життя України? Виділимо кілька найсуттєвіших, на наш погляд, аспектів такого впливу. *По-перше*, конституювання ПЦУ є важливим і лише частковим задіяним (у діяльності УПЦ КП та УАПЦ) чинником відродження української нації. Адже політичний, економічний й соціальний розвиток України тісно пов'язаний із ментальними особливостями нації, які можуть бути відновлені значною мірою й завдяки релігійному фактору. Передусім йдеться про суттєве зменшення ідеологічного й політичного впливу Російської Федерації, яка активно використовує «церковний канал» (церковні ЗМІ, проповіді, виховання дітей та молоді, економічна діяльність релігійних організацій тощо) для просування своїх ідей та інтересів. У цьому контексті дуже слушною є думка французького академіка Алена Безансона, який вважає, що «міжнародний комуністичний рух, у даний час ліквідований, якоюсь мірою замінила духовна сила, що, однак, здатна діяти в набагато більш обмеженій сфері, – це державна Російська ПЦ. Вона зберегла могутній засіб тиску на те, що в Росії називають близьким зарубіжжям, тобто на Україну, Білорусь і деяку частину прибалтійських країн. Вона дає змогу впливати на православну дугу Європи, тобто Грецію, Румунію, Болгарію та Сербію» [Безансон 1997]. Церковний дисидент, клірик Московської патріархії (згодом – секретар Синоду створеної з його ініціативи Апостольської ПЦ) о.Гліб Якунін ще у далеких 90-х роках минулого століття зазначав, що «допоки збережеться духовна імперія Алексія II, політична імперія Михайла Горбачова (СРСР – С.О.) може відродитися» [Якунін 1996].

Підтвердженням цих тез є позиція Московського патріарха Кіріла, який, зустрівшись 31.08.2018 у Стамбулі із Константинопольським патріархом, вимагав від Вселен-

ського патріарха відмовитися від ідеї надання Томосу українцям. Підставами такої вимоги була «канонічна» теза, яка повторювалася кілька разів, про те, що «українці не є окремим народом» (в контексті того, що вони є частиною великого «російського» народу, а одному народові два томоси не даються) [Диалог]. Відтак стає зрозумілим, які установки мають клірики УПЦ МП щодо виховання у своїх вірян поваги до своєї культури, мови, традицій, державності.

По-друге, ПЦУ як єдина помісна православна церква на теренах України є важливим чинником протидії русифікації її жителів й нав'язуванню їм російського способу мислення, агресивного ставлення до своєї державності та української культури. Московська патріархія, як складова імперського структури, і в царські, і в радянські часи брутально використовувалася владою саме для омосковлення місцевого населення. Ця традиція і донині жива практично в усіх регіонах України. Окрім прямої пропаганди у проповідях і діяльності, видруковується багато українофобських церковних та біляцерковних ЗМІ («Триединая Русь», «Новороссийский вестник», «Почаевский листок», «Спасите наши души» та ін.), які просто пронизані ненавистю до всього українського. Наразі немає можливості друкувати цитати із цих видань, проте достатньо взяти будь-який примірник і стане зрозумілим їхня загальна спрямованість. Чим це загрожує? Українцям і надалі комплексно нав'язуються не притаманні їм моделі поведінки, світосприйняття тощо. І ця політика вже дала свій результат – все частішим стають прояви сепаратистських налаштувань, вандалізм, в т.ч. й на цвинтарях тощо.

По-третє, одним із очікуваних завдань ПЦУ може стати мінімізація впливу носіїв ідеологічного сурогату «советского человека» й «російського шовініста», який намагається і далі розбудовувати в Україні свій «руській мір». Адже нині найбільшою проблемою міжконфесійних відносин стало не примирення різних конфесій (наприклад, українців

греко-католиків з українцями православними, як це було ще зовсім недавно), а саме міжправославна напруга. УПЦ МП всіляко намагається свої церковно-політичні вподобання зробити визначальним у виборі українцями свого цивілізаційного шляху. І не так це важливо, чи мова йде про безвіз із Євросоюзом, чи про доктрину НАТО – будь-яка суспільна ініціатива із відходу від «азійської/московської» моделі наражається на жорсткий опір кліру УПЦ МП та вихованих ними вірян [Sagan 2015]. Системна робота кліру та вірян ПЦУ у протидії цій діяльності УПЦ МП може мати значний ефект.

По-четверте, конституювання ПЦУ об'єктивно є стимулом практичної реалізації вимог соціальних доктрин православних Церков. Ці офіційні церковні документи зобов'язують православних кліриків виховувати у вірян любов до Батьківщини, захищати її, а також проводити роботу із підвищення патріотизму віруючих. Навіть в «Основах соціальної концепції» УПЦ МП (не кажучи вже про подібні документи УПЦ КП та УАПЦ) чітко говориться: «Християнський патріотизм одночасно виявляється щодо нації як етнічної спільноти і як спільноти громадян держави. Православний християнин покликаний любити свою Вітчизну, яка має територіальний вимір, і своїх братів по крові, які живуть по всьому світі. Така любов є одним із способів виконання заповіді Божої про любов до ближніх, що включає любов до своєї родини, одноплемінників і співгромадян.

Патріотизм православного християнина повинен бути дієвим. Він виявляється в захисті Вітчизни від ворога, праці на благо Вітчизни, піклуванні про упорядкування народного життя, у тому числі шляхом участі у справах державного управління. Християнин покликаний зберігати й розвивати національну культуру, народну самосвідомість» (Розділ II, пункт 3) [Соціальна концепція УПЦ]. Щоб не було ілюзій щодо того, що якесь «патріотичне крило» УПЦ МП написало і затвердило таку ось патріотичну соціальну концепцію, зауважимо, що у даному документі жодного разу не вживається

слово «Україна» («український») поза контекстом назви церкви, титулування її предстоятеля, згадки про Конституцію і законодавство України. Справа в тому, що це – буквальний переклад українською Соціальної доктрини Московської патріархії, виданої у Москві, де слово «Отечество» означає лише Російську Федерацію. Ось чому ця концепція «не працює» в Україні, і чому клірики УПЦ МП у більшості своїй займають або антиукраїнську, або нейтральну позицію.

До подій 2013-2014 років (анексії Криму та окупації частини Донбасу), на виконання положень своєї «Соціальної концепції», клірики УПЦ МП достатньо активно взаємодіяли зі Збройними силами та іншими військовими формуваннями України. Проте в умовах війни із Росією як країною-агресором така співпраця із церквою, керівний центр якої знаходиться в Москві, стала нести суттєві загрози національній безпеці країни. Тому нині фактично відсутній запит на кліриків УПЦ МП у Збройних силах України навіть у якості капеланів – їх є всього кілька десятків.

По-н'яте, конституювання ПЦУ слугує дієвим засобом формування єдності українського народу та відновлення справедливості щодо тих віруючих, які були обділені через невизнання християнською спільнотою, передусім спільнотою Вселенського православ'я, вірян та кліру УПЦ КП та УАПЦ. Відповідаючи на питання: Чи допоможе дарована автокефалія постанові єдності українського народу? – Константинопольський патріарх Варфоломій висловив впевненість, що це (отримання Томосу) було необхідною передумовою такої єдності. «Донедавна, найбільша частина українського народу перебувала поза спілкуванням з Церквою, що було нашим болем. У минулому ми докладали багато зусиль для зцілення цієї рани. Наприклад, з нашої ініціативи була утворена змішана комісія з єрархами із Вселенського та Московського патріархатів, яка повинна була напрацювати рішення проблеми. Звичайно, ця комісія так і не розпочала свою роботу, бо того не хотів Московський патріархат. А,

отже, проблема лише поглиблювалася. Дехто, називаючи ін-ших розкольниками, заглушував голос сумління, ніби все гаразд. Однак, коли наш брат вважається схизматиком або еретиком, а тим більше, коли цілий народ, мільйони людей, перебувають поза канонічною Церквою під приводом розколу – тоді ми покликані негайно, без зволікань, до духовної та апостольської пильності, оскільки «коли терпить один член, то всі члени з ним терплять» [Варфоломій 2019]. Завдяки зусиллям Церкви-Матері та особисто Вселенського патріарха Варфоломія всі українські православні віруючі нині є визнаними і прийнятими до світової православної спільноти повною мірою. А це не може не викликати в українців почуття гордості, самодостатності, самоповаги тощо.

По-шосте, не варто також забувати, що ПЦУ є потужним чинником формування власної церковної виробничої інфраструктури. Враховуючи кількість громад в Україні, йдеться про значні обсяги виробництв (інвестиційних коштів), які, відтак, почнуть працювати на національну економіку, а не на економіку сусідньої держави.

Перші кроки нинішнього предстоятеля ПЦУ митрополит Епіфанія, його виступи та підходи до вирішення проблем засвідчують розуміння ним місії в українському суспільстві церкви, яку він очолює. Зокрема він зазначив: «Ми повинні відходити від тих російських імперських традицій, які тривалий час нам нав'язувались. Ми поступово будемо наближатися до тих витоків, які у нас штучно забрали. Коли ми відвідуємо церкви грецької традиції, то бачимо, що всі ті традиції існували в українській церкві ще в часи Петра Могили. Але все буде здійснюватися поступово, щоб не викликати спротив консервативної частини вірян, яка взагалі не сприймає реформи як такі. Ми не говоримо про зміну основ віри, догматики. Ми говоримо про добрі реформи, ми повинні займатися просвітництвом, пояснювати людям, що ми маємо ставати кращими, щоб між нами панувала любов» [Епіфаній 2019].

Є це розуміння і у громадянського суспільства в Україні. Зокрема, напередодні інтронізації митрополита Епіфанія ініціативна група священства та мирян ПЦУ оприлюднила документ із десятима пропозиціями до порядку денного для новоствореної автокефальної Церкви. Цей документ («10 тез для Православної Церкви України»), на думку його авторів, допоможе ПЦУ краще реалізувати своє покликання в обставинах сьогодення. Серед десяти таких пропозицій є заклики до встановлення справжньої соборності, оновлення парафіяльного життя, більшого залучення вірян у справи церкви, якісного перекладу богослужбових текстів, «нової евангелізації», відмови від старої парадигми церковно-державних відносин, посилення прозорості та підзвітності, покращення соціального служіння церкви, проведення реформи церковної освіти та пропагування діалогічності й відкритості [Десять тез 2019].

Висновки. З часу проголошення політичної незалежності України проблема становлення тут визнаної Вселенським православ'ям автокефальної православної церкви була одна із базових не лише у системі державно-церковних відносин, але й у порядку денному більшості проукраїнських політичних й громадських структур. Адже історія та діяльність Московської патріархії в Україні не давала можливості її інтерпретувати інакше, як антиукраїнську ідеологічну потугу, яка впливає на всі сфери буття незалежної України, передусім на її національну безпеку. Є велика ймовірність того, що якби Україна від початків незалежності мала визнати помісну Православну Церкву, багатьох нинішніх соціальних потрясінь (анексія Криму, війна на Донбасі тощо) вдалося б якщо не повністю уникнути, то, принаймні, вирішувати не такою страшною ціною – тисячами життів і мільйонами біженців.

Тому у нинішніх очікуваннях якісно іншого розвитку країни та з огляду на факт військової агресії Росії й анексії Криму, проблема конституювання ПЦУ стала життєво необ-

хідною умовою виживання країни та її руху у бік європейського цивілізаційного вибору. У нинішніх українських реаліях лише силове визволення окупованих теренів України від військ агресора та місцевих сепаратистів не достатнє. Гарантом неповторення цієї ситуації та недопущення подібного в інших регіонах буде «духовне визволення» наших віруючих із тенет «руського міра». Найважливішою складовою такого визволення є розбудова ПЦУ як одного із важливих чинників національного пробудження й відродження. Так вже історично склалося, що нині віряни УПЦ МП є фактично жертвами релігійних та ідеологічних маніпуляцій Московського патріархату. І вони нині потребують своєрідної історичної й церковної реабілітації, яку може провести ПЦУ разом із громадянським суспільством України.

Список літератури

Аржаковський А. (2017) Переосмислення православної традиції та довір'я до майбутнього. В Аржаковський А., Денисенко М. (2017) *Чи можливе реформування православ'я?* (с. 1-45). Київ: Дух і літера.

Безансон А. (1997) Беседа А.Безансона с И.Иловайской. *Русская мысль*. 17-23 апреля.

Варфоломій, патріарх. (2019) Я – не «Східний Папа». Інтерв'ю із Константинопольським патріархом Варфоломієм. РІСУ. 28 лютого. Отримано з:

https://risu.org.ua/ua/index/monitoring/society_digest/74893/

Говорун К. (2018) *Риштування Церкви: вбік постструктуральної еклезіології*. К.: Дух і Літера.

Данилевич Н. (2015) Христос нас об'єднює, а політика роз'єднює. *Аргументы и Факты*. 21 октябрю.

Денисенко Микола, диякон. (2017) Чи можлива літургійна реформа в Православ'ї? В Аржаковський А., Денисенко М. *Чи можливе реформування православ'я?* (с. 47-80). Київ. Дух і літера.

Десять тез для православної церкви України. (2019) Отримано з: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/orthodox/ocu/74547/

Динаміка ставлення громадян України до створення помісної автокефальної православної церкви. Загальнонаціональне досліджен-

ня проведене соціологічною службою Центру Разумкова спільно з Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва з 19 по 25 грудня 2018 р. Отримано з:

<http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/dynamika-stavlennia-gromadian-ukrainy-dostvorenna-pomisnoi-avtokefalnoi-pravoslavnoi-tserkvy>

Диалог Варфоломея-Кирилла по українському вопросу.

Текст стенографического протокола. Получено из:

<https://orthodoxia.info/news/%d1%8d%d0%ba%d1%81%d0%ba%d0%bb%d1%8e%d0%b7%d0%b8%d0%b2-%d0%b4%d0%b8%d0%b0%d0%bb%d0%be%d0%b3-%d0%b2%d0%b0%d1%80%d1%84%d0%be%d0%bb%d0%be%d0%bc%d0%b5%d1%8f-%d0%ba%d0%b8%d1%80%d0%b8%d0%bb%d0%bb%d0%b0/>

Драбинко Олександр, митрополит. (2018) *Українська Церква: шлях до автокефалії. До дискусії навколо канонічного статусу богослужбової мови та історії Української Церкви*. К.: Фонд пам'яті Блаженнішого Митрополита Володимира, Дух і літера.

Епіфаній, митрополит. (2019) Ми не маємо права розпалювати в Україні релігійний фронт. *BBC Україна*. 01 березня. Отримано з:

https://IwAR3nWGpLqTZMPuZC5qodePW0dkB3Un9e9_ukjIHGuOKUxGVwfuVWOuCDmqw

Здіорук С. (2008) Українські суспільно-релігійні відносини в системі європейських демократичних цінностей. *Релігійна свобода*, 67-62

Здіорук С., Саган О. (2008) Помісна православна Церква: проблеми і прогнози конституювання. *Українське релігієзнавство*, 48, 136-159.

Колодний А. (2013) Національна Церква українців як форма їх духовного самовираження *Центр дослідження духовної культури Тернопілля*. Отримано з <http://centerculture.uagate.com/?p=337>.

Колодний А. (1995). *Релігійна духовність українця: вияви, постанові, стан*. Київ: Наукова думка.

Конституювання. Сучасна філософія. Отримано з:

<https://all-filosof.ru/istorija-filosofii/28/445-konstituuyannya>

Sagan O. (2015) Orthodoxy in Ukraine: Current State and Problems. In *Traditional religion and political power: Examining the role of the*

О. Саган. Конституювання Православної Церкви України...

church in Georgia, Armenia, Ukraine and Moldova. (2015). London: The Foreign Policy Centre or the Open Society Foundations (pp. 16-22).

Саган О. (2017) *Єдина Українська Помісна Православна церква: суспільний запит та необхідність конституювання.* Видання друге. Київ: Світ Знань.

Саган О.Н. (2019) *Православна Церква України: конституювання та перспективи розвитку.* – Київ: КПБА.

Словник української мови: в 11 томах. (1973). Том 4, Київ.

Соціальна концепція УПЦ. Отримано з:

<http://orthodox.org.ua/page/sots%D1%96alna-kontsepts%D1%96ya>

Союз православних журналістів. Сайт. Отримано з:

<https://spzh.news/ru>

Українська Православна Церква. Сайт. Отримано з:

<http://orthodox.org.ua>

Чорноморець. Ю. (2015) Перспективи створення канонічної помісної церкви в Україні. *Науковий часопис Національного педагогічного університету ім.М.П.Драгоманова*, 34 (47), 83-95.

Якунин Глеб. (1996) *Подлинный лик Московской патриархии.* Москва.

References

Arzhakovsky A. (2017) Rethinking the Orthodox Tradition and Trust in the Future. In Arzhakovsky A., Denysenko M. (2017) *Is Orthodoxy Reformation Possible?* (pp. 1-45). Kyiv: The Spirit and the Letter.

Besancon A. (1997) A.Besancon's conversation with I.Ilovayskaya. Russian thought. April 17-23.

Bartholomew, patriarch. (2019) I'm not the Oriental Pope. Interview with Patriarch Bartholomew of Constantinople. RICE. February 28. Retrieved from:

https://risu.org/en/index/monitoring/society_digest/74893/

Hovorun C. (2018) Scaffolds of the Church: Towards Post-structural Ecclesiology. Kyiv: Spirit and Letter.

Danilevich N. (2015) Christ unites us, and politics unites us. Arguments and Facts. October 21.

Mykola Denysenko, Deacon. (2017) Is Liturgical Reform Possible in Orthodoxy? In Arzhakovsky A., Denysenko M. Is it possible to reform Orthodoxy? (pp. 47-80). Kyiv. Spirit and letter.

Ten abstracts for the Orthodox Church of Ukraine. Retrieved from: https://risu.org.ua/index/all_news/orthodox/ocu/74547/

Dynamics of the attitude of the citizens of Ukraine to the creation of a local autocephalous Orthodox Church. A nationwide survey conducted by the Razumkov Center Sociological Service and the Ilko Kucheriv Democratic Initiatives Foundation, December 19-25, 2018 Retrieved from:

<http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/dynamika-stavlennia-gromadian-gromadian-gromadian-gromadian-ukrainy-do-creatednnia-pomisnoi-avtokefalnoi-pravoslavnoi-tserkvy>

Bartholomew-Cyril dialogue on the Ukrainian issue. The text of the shorthand protocol. Taken from:

<https://orthodoxia.info/news/%d1%8d%d0%ba%d1%81%d0%ba%d0%bb%d1%8e%d0%b7%d0%b8%d0%b2-%d0%b4%d0%b8%d0%b0%d0%bb%d0%be%d0%b3-%d0%b2%d0%b0%d1%80%d1%84%d0%be%d0%bb%d0%be%d0%bc%d0%b5%d1%8f-%d0%ba%d0%b8%d1%80%d0%b8%d0%bb%d0%bb%d0%b0/>

Drabynko Alexander, Metropolitan. (2018) *The Ukrainian Church: The Road to Autocephaly.* To the discussions around the canonical status of liturgical language and the history of the Ukrainian Church. Kyiv: The Beatitude Metropolitan Volodymyr Memorial Fund, Spirit and Letter.

Epiphany, Metropolitan. (2019) We have no right to kindle a religious front in Ukraine. Air Force Ukraine. March 01. Retrieved from: https://IwAR3nWGpLqTZMPuZC5qodePW0dkB3Un9e9_ukjIHGuOKUxGVwfuVWOUcDmqw

Zdioruk SI (2008) *Ukrainian Socio-Religious Relations in the System of European Democratic Values.* Religious Freedom, 67-62

Zdioruk SI, Sagan ON (2008) *Local Orthodox Church: Constitutional Issues and Forecasts.* Ukrainian Religious Studies, 48, 136-159.

Kolodny A. (2013) *National Church of Ukrainians as a Form of Their Spiritual Expression Center for the Study of Spiritual Culture of Ternopil.* Retrieved from <http://centerculture.uagate.com/?p=337>.

Kolodnyi, A. (1995). *Religious Spirituality of a Ukrainian: Images, Figures, Condition.* Kiev: Scientific Opinion.

Constituting. Modern philosophy. Retrieved from: <https://all-filosof.ru/istorija-filosofii/28/445-konstituyuvannya>

О. Сеган. Конституювання Православної Церкви України...

Sagan O. (2015) Orthodoxy in Ukraine: Current State and Problems. In *Traditional religion and political power: Examining the role of the church in Georgia, Armenia, Ukraine and Moldova*. (2015). London: The Foreign Policy Centre or the Open Society Foundations (pp. 16-22).

Sagan O. (2017) The only Ukrainian Local Orthodox Church: public inquiry and the need for constitution. Second edition. Kyiv: The World of Knowledge.

Sagan ON (2019) Orthodox Church of Ukraine: constitution and development prospects. - Kiev: КРВА.

Dictionary of the Ukrainian language: in 11 volumes. (1973). Volume 4, Kyiv.

The social concept of the UOC. Retrieved from:
<http://orthodox.org.ua/page/sots%D1%96alna-kontsepts%D1%96ya>

Union of Orthodox Journalists. Website. Retrieved from:
<https://spzh.news/en>

Ukrainian Orthodox Church. Website. Retrieved from:
<http://orthodox.org.ua>

Chernomorets. Y. (2015) Perspectives of creation of canonical self-governed Local Orthodox Church in Ukraine. *Scientific Journal of the National Dragomanov Pedagogical University*, 34 (47), 83-95.

Yakunin Gleb. (1996) The authentic face of the Moscow Patriarchate. Moscow.